

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

จากการศึกษาแนวคิดของพุทธทาสภิกขุในเรื่องสังสารวัฏ พบประเด็นที่กล่าวถึงโลกที่มุ่งอธิบายที่ “ตัวตน” เพื่อให้มองเห็นลึกถึงภายในที่ตัวตนมากกว่าจะมองไปแค่โลกภายนอก หรือสิ่งที่ไกลตัว ที่เป็นเพียงปัญหาทางอภิปรัชญา (Metaphysics) แต่นั่นอธิบายปัญหาของสังสารวัฏที่เป็นปัญหาทางจริยศาสตร์ (Ethics) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๔.๑ สิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด

ในประเด็นนี้จะอภิปรายเกี่ยวกับสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ตามแนวคิดต่างๆที่ได้ศึกษามาในบทก่อนๆ ดังนี้ เมื่อกล่าวถึงความเป็นไปของโลกและจักรวาลต่อการมีอยู่ (ตัวตน) ของสรรพสิ่งนั้น ซึ่งนักปรัชญาได้พยายามหาคำตอบจนพอสรุปได้เป็น ๒ ทฤษฎีด้วยกันคือ^{๑๖๒} ๑) ทฤษฎีที่เชื่อว่าโลกและสรรพสิ่งถูกสร้างขึ้นมาจากพระเจ้า ซึ่งเป็นการสร้างแบบฉบับพลัน โดยดลบันดาลให้เกิดขึ้น แล้ววิวัฒนาการต่อไป ๒) ทฤษฎีที่เชื่อว่าโลกนั้นมิได้ถูกสร้างขึ้นอย่างฉับพลัน แต่เกิดจากวิวัฒนาการแบบช้าๆ ในสภาวะที่ไร้ระเบียบ ให้มีระเบียบเรียบร้อยขึ้นมา ซึ่งทั้ง ๒ ทัศนะที่กล่าวมานั้นเป็นบริบทเบื้องต้นในเรื่องการมีอยู่ของเรื่องวิญญูณ ดังนี้

๔.๑.๑ สิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดในปรัชญาอินเดีย

สิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดในปรัชญาพระเวทก็คือ จิตหรืออาตมัน เพราะเชื่อความอาตมันนั้นเป็นส่วนหนึ่งของพรหมัน เมื่อพรหมันคือความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะ อาตมันซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพรหมันก็ย่อมเป็นความจริงแท้เช่นเดียวกัน ในการพยายามเข้าถึงความจริงของอาตมันก็เปรียบได้กับความพยายามที่จะกลับคืนสู่ความเป็นตัวตนของตนเอง เป็นลักษณะที่จิตหรืออาตมันเหล่านั้นพยายามจะพัฒนาการเพื่อมาเป็นเทพเจ้าหรือพระเจ้าอีกครั้ง ถือเป็นแนวคิดแบบวิญญูณนิยม (Aminism)^{๑๖๓} ซึ่งมีความชัดเจนในการให้ความสำคัญกับความมีตัวตนของอาตมัน เพราะเชื่อว่าความเป็นตัวตน (อัตตา) ของวิญญูณเป็นความจริงแท้ ซึ่งมีเพียงฝ่ายพราหมณ์เท่านั้นที่สามารถติดต่อสื่อสารกับพระเจ้าได้ วรรณะอื่นๆ ของสังคมจึงต้องยอมรับความเชื่อที่ว่าพระเจ้าให้กำเนิดโลกและมนุษย์ เพราะไม่มีโอกาสในการรับรู้ความเป็นจริงใดๆ ทั้งเรื่องวิญญูณ การเวียนว่ายตายเกิด สุดท้ายจึงยอมตกเป็นทาสทางความคิดในทุกกรณี กระบวนการเกิดใหม่ในปรัชญาพระเวทแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องความมีอยู่ทางภววิทยา (ontology) เป็นเรื่องของชีวิต (อาตมัน) ที่ต้องแสวงหาความจริง (พรหมัน) และเข้าถึง

^{๑๖๒} สิงห์หน คำขาว, ปรัชญา, (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, พ.ศ. ๒๕๑๙), หน้า ๑๖๓.

^{๑๖๓} พระชาติชาย ชาติวุฑฒ (สุขเอก), การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏในปรัชญาฮินดู, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๕๐, หน้า ๖๙.

ความจริงดังกล่าว อาตมฉันจึงต้องมีตัวตนเช่นเดียวกับพรหมัน การกระทำจึงมีเงื่อนไขเพื่อการกลับไปสู่พรหมัน ทั้งสิ้น ในทัศนะของปรัชญาอุปนิษัท เชื่อว่าวิญญาณหรืออาตมฉันเป็นจิตนิยมแบบเอกนิยม (Monistic Idealism) ซึ่งมีความจริงแท้อยู่เพียงหนึ่งเดียว และทุกๆ ส่วนจะกลับมารวมกันในที่สุด วิญญาณที่มีความเป็นตัวตน (self) จะสืบทอดชีพด้วยการเวียนว่ายตายเกิดเพื่อการบรรลุสภาพของพระเจ้า ด้วยความผูกพันของกรรมที่ทำให้ตกอยู่ในกรอบแห่งกรรม และต้องรับผลของกรรมนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ในทัศนะของปรัชญาพระเวทและอุปนิษัท ได้อธิบายการเวียนว่ายตายเกิดด้วยการยืนยันการมีตัวตนของอาตมฉัน เพื่อให้เกิดการยอมรับในเรื่องกรรมและผลกรรมในลำดับต่อมาว่า อาตมฉันที่มีความเป็นตัวตน กรรม และผลกรรม เป็นสิ่งที่นำไปสู่การเกิดใหม่

๔.๑.๒ สิ่งที่ยืนว่ายตายเกิดในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในพุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่าวิญญาณทำหน้าที่โดยธรรมชาติ คือการรับรู้ว่าจะอะไรที่กระทบเท่านั้น วิญญาณจะดำรงอยู่ได้ต้องมีการประชุมรวมกันของขันธ์ ๕ ที่มีลักษณะของการอิงอาศัย ความเป็นเหตุปัจจัยของรูปและนาม ในการศึกษาเรื่องจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทอธิบายเพื่อตอบโต้ปัญหาเรื่องวิญญาณแบบปรัชญาอินเดียในเรื่องตัวตน (อัตตา) ที่เป็นไปตามบรรชาของพระพรหมหรือพระเจ้า เพราะปรัชญาพระเวทเชื่อในเรื่องของการมีตัวตนและโลกเที่ยงทำให้ทุกอย่างมีลักษณะเที่ยงแท้ ความเชื่อเช่นนั้นทำให้เกิดปัญหาว่าเมื่อทุกอย่างเป็นของเที่ยง ซึ่งแนวคิดดังกล่าวขัดแย้งต่อแนวคิดทางพุทธปรัชญาในเรื่องของความเป็นจริง (Reality) อย่างรุนแรง ปรากฏตามข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า “รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยง ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า เป็นทุกข์ ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะตามเห็นสิ่ง นั้นว่า นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตนของเรา ซ้อนั้น ไม่ควรเลย”^{๑๖๔} ในพุทธปรัชญาเถรวาทจะไม่มีการใช้วิญญาณที่เป็นอัตตาในการอธิบายความจริง เช่นคำว่า “อัตตา หิ อัตตโน นาโถ” ตนแลเป็นที่พึ่งของตน ที่เป็นอรรถกถาอธิบายว่าบุคคลมีตนฝึกดีแล้วคือมีความเสพผิดออกแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งซึ่งบุคคลได้ โดยยากกล่าวคือพระอรหันต์ผล^{๑๖๕} คำอธิบายเรื่องตัวตนนี้ทำให้เกิดความเห็นว่าตัวตนอยู่ในฐานะผู้ทำกรรมและเสวยกรรมที่ธรรมนั้นแบบข้ามภพข้ามชาติ ดังข้อความว่า “ตถาคตเคยเป็นมนุษย์ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน เป็นผู้ตั้งใจสอนศิลปะ วิชา จรรยา หรือกรรม (ปัญญาเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) ด้วยมนสิการว่า ทำไฉนชนทั้งหลายนี้พึงรู้เร็ว พึงสำเร็จเร็ว ไม่พึงว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ด้วยมนสิการว่า ทำไฉนชนทั้งหลายนี้พึงรู้เร็ว พึงสำเร็จเร็ว ไม่พึงล้าบากนาน ตถาคตย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เพราะกรรมนั้น อันตนทำ สัมสมพอกพูน ไพบูลย์ ฯลฯ ครั้นจุติจากโลกสวรรค์นั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ย่อมได้เฉพาะซึ่งมหาบุรุษลักษณะ

^{๑๖๔} วิ.ม.หา. (ไทย) ๔/๒๑/๒๒.

^{๑๖๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๒๐๘.

นี้^{๑๖๖} ฉะนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงจัดเป็นนิตินิยมแบบอ่อน คือถือว่าทุกอย่างถูกกำหนดมาแล้วตามกฎหมาย แต่แนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณในปรัชญาอินเดียกับพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นต่างกันตรงนี้คือ วิญญาณแบบปรัชญาอินเดียเน้นเรื่องผลกรรมมากไป คือเน้นว่าทำกรรมแล้วต้องได้แบบนั้นตามแนวคิดแบบพรหมลัทธิ มนุษย์ไม่มีสิทธิเลือก แม้แต่การกระทำต่างๆก็ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงสถานภาพเดิมที่เคยเป็นมาในอดีตชาติได้ แต่วิญญาณในแนวคิดแบบพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเน้นไปที่กรรมมากกว่า คือการกระทำนั้นสามารถเลือกกระทำได้ และมีสิทธิรับผลกรรมได้ แต่ไม่แน่นอนและชัดเจนอย่างนั้น

ในเรื่องวิญญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดนี้ พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายไว้ว่า จิตหรือวิญญาณมีความเป็นอัตตา (ตัวตน) เช่นเดียวกับในปรัชญาพระเวท หากแต่จิตนั้นไม่ได้มีความเป็นไปตามอำนาจของพระพรหม หรือสิ่งอื่นใด แต่จิตมีความเป็นไปตามอำนาจของกิเลส กิเลสเป็นเครื่องชักจูง โนมน้าวให้เกิดการกระทำที่ให้ผลของการกระทำตามมา กรรมและผลกรรมนี้เป็นเหตุปัจจัยที่น่าจิตเดิมนั้นไปสู่การเกิดในภพภูมิใดภพภูมิหนึ่ง เพราะผลกรรมนี้จะติดตามอยู่กับจิต และผูกพันกันไปสู่กระบวนการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งจิตจะไปเกิดใหม่วนเวียนอย่างนี้โดยไม่รู้จักจบตามความเป็นเหตุปัจจัยที่เรียกว่ากฎปฏิจจสมุปบาท และกฎนี้ถือว่าเป็นเครื่องมือควบคุมภายใต้วงจรแห่งสังสารวัฏ เพราะแท้ที่จริงแล้วผู้ที่มียอำนาจในการบงการให้เกิดการกระทำก็คือ ตัวเรา จิตเรา ถือเป็นสภาวะของบุคคลที่มีอำนาจในการเลือกตัดสินใจ (decision) อำนาจอื่นใดไม่มี ดังนั้น เมื่อจิตหรือวิญญาณเลือกตัดสินใจแล้ว ภายที่กระทำ (action) จึงเกิดเป็นผล นำไปสู่การรับผลในเวลาต่อมา

ในประเด็นนี้พุทธทาสภิกขุมีทัศนะว่า การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นเป็นแนวคิดที่อิงอยู่กับทัศนะของปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวท ที่มีมานานแล้วการกลับมาเกิดใหม่ในสังสารวัฏเป็นไปตามกระแสของบาปบุญของตนเป็นเหตุเป็นปัจจัย ท่านพุทธทาสมองว่าแนวความเชื่อในปรัชญาพระเวทนี้ทำให้มนุษย์มีข้อจำกัดในการกระทำ เป็นความจำเป็นของการปฏิบัติตัวในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ รวมทั้งเป้าหมายในการดำเนินชีวิตที่มีลักษณะของความประมาท เพราะท่านพุทธทาสมีแนวคิดในเรื่องนี้ว่า จิตหรือวิญญาณเดิมนั้น เป็นจิตบริสุทธิ์ สะอาด ว่างเปล่า เป็นจิตที่ประภัสสร ครั้นถูกรอบงำด้วยอวิชชา จึงตกอยู่ภายใต้อำนาจการลงการของกิเลส ตัณหา และอุปาทาน ทำให้วิญญาณนั้นมีตัวตน (อัตตา) ด้วยการยึดมั่นถือมั่น เอาสิ่งนั้นสิ่งนี้มาเป็นตัวกูของกู อัตตาแบบนี้จะไม่เที่ยงแท้ถาวร มีอยู่เพียงชั่วขณะหนึ่งจนกว่าจะดับอวิชชาแห่งผัสสะลงได้ ความเป็นอัตตาในวิญญาณนั้นก็จะหมดไปและเกิดเป็นอัตตาแบบใหม่ขึ้นมา จนกว่าจิต (อัตตา) นั้นจะดับสิ้นซึ่งอวิชชาทั้งหลาย และเป็นจิต (อนัตตา) ที่ไม่มีอยู่ในสังสารวัฏ ถึงแม้ว่ากระบวนการของสังสารวัฏนั้นจะยังคงมีอยู่ก็ตาม ดังนั้น จิตหรือวิญญาณซึ่งมีอยู่ในฐานะที่ต้องเวียนว่ายในวัฏฏะ ตามกฎปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นจิต (อัตตา) ซึ่งทำหน้าที่หรือการปฏิบัติตัวโดยคำนึงแต่เพียงความถูกต้องในปัจจุบัน เพื่อให้เกิดประโยชน์

^{๑๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๔/๑๒๒-๑๒๓.

ในการปฏิบัติต่อความเป็นปัจจุบันจนเป็นจิต (อนัตตา) มากกว่าการรอผลในการหลุดพ้นที่จะเกิดในชาติภพหน้า ซึ่งเรื่องชาติภพนรกสวรรค์นั้นอาจไม่มีอยู่จริงก็เป็นได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงใช้ทฤษฎีภาษาคนภาษาธรรมเพื่ออธิบายการทำงานของจิตวิญญาณเพื่อให้เกิดความเข้าใจในระดับปุถุชน และนำไปเพื่อการปฏิบัติตนในระดับโลกียะ มากกว่าจะมุ่งสร้างความเข้าใจในระดับปรมาตม เพราะผู้ที่เข้าใจในระดับนี้จะมีเพียงอริยบุคคลที่อยู่ในระดับโลกุตระทั้งสิ้น

๔.๒ วิเคราะห์ระบบของสังสารวัฏ

๔.๒.๑ แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุเชิงอภิปราย

ความเป็นสาเหตุเชิงอภิปรายกล่าวถึงการเวียนว่ายตายเกิดของ จิตกับกาย ด้วยคำอธิบายว่ามีอยู่อย่างไร ซึ่งปรากฏว่ามีคำอธิบายสำคัญๆ อยู่ ๒ อย่าง คือ เน้นเรื่องกฎแห่งกรรม และปฏิเสธสมุปบาท ซึ่งจะอธิบายดังนี้

๔.๒.๑.๑ แนวคิดแบบเอกนิยม คือถือว่าทุกอย่างมีอย่างเดียวกันเท่านั้นที่จริงแท้ เป็นแนวคิดของปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวทซึ่งเชื่อว่าความจริงทั้งหมดนั้นอยู่เพียงหนึ่งเดียว คือ พรหมัน และ ซึ่งพรหมันนั้นเป็นรากฐานของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นบนโลกนี้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ด้วยพรหมันเท่านั้น อาตมันหรือวิญญาณแท้จริงแล้วก็คือพรหมัน ดังนั้น พรหมันจึงถือเป็นความจริงสูงสุดซึ่งมีเพียงหนึ่งเดียว สิ่งอื่นไม่มี จากความเชื่อที่ว่าพรหมันมีอยู่จริง โลกและจักรวาลที่พระองค์สร้างขึ้นมานั้นก็ย่อมมีความจริงแท้ด้วยเช่นกัน เมื่อทุกคนยอมรับเรื่องการมีอยู่ของพระเจ้าก็ย่อมต้องยอมรับในเรื่องของโชคชะตาที่พระองค์กำหนดขึ้น เพราะสุดท้ายแล้วเมื่อร่างกายแตกสลายอาตมันทั้งหมดก็จะกลับคืนสู่พรหมัน เพื่อรับการพิจารณาผลกรรมที่ได้กระทำไว้จากพระพรหม ปัญหาที่เกิดจากแนวคิดความเชื่อว่ามีสิ่งเดียวนั้นที่เป็นความจริงสูงสุด อาตมันจะเป็นอมตะไม่แตกสลายรอวันกลับสู่พรหมันอีกครั้ง ความเชื่อเช่นนี้ถือว่าเป็นความเชื่อที่ทำให้ขาดเสรีภาพในการเลือกกระทำ หรือการกระทำอื่นใดที่จะทำไต่ตนเองนั้นพัฒนาสู่ระดับที่สูงขึ้นได้ การทำต่างๆจึงเป็นการกระทำตามหน้าที่ เพราะการเกิดมาในสถานภาพใดก็ตามถือเป็นพระบัญชาจากพระพรหมทั้งสิ้น จึงต้องยอมรับในสถานภาพนั้นๆ เพื่อทำตามพระประสงค์ด้วยความยินดี การกระทำเช่นนี้จึงเป็นการกระทำหน้าที่ตามเหตุผลของความจำเป็น

แนวคิดนี้ในอัครคัมภีร์สูตโรปิบายผ่านมนุษย์ล้วนมาจากพระพรหมจึงถูกเรียกว่า เป็นพรหมลิขิต ให้ทำหน้าที่ต่างๆ และท้ายสุดก็ต้องคืนสู่พระพรหมอีกครั้ง คือ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจาก อูระ เกิดจากปากของพรหม มีกำเนิดมาจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้น เป็นทายาทของพรหม เจ้าทั้งสองคนมาละวาระณะที่ประเสริฐที่สุดเสียแล้ว ไปเข้ารีตวาระณะที่เลวทราม คือ พวกสมณะที่มีศีระะโล้น เป็นพวกคฤหบดี เป็นพวกดำ เป็นพวกเกิดจากเท้าของพรหม เจ้าทั้งสองคนมาละพวกที่ประเสริฐที่สุดใดเสีย ไป เข้ารีตวาระณะเลวทราม คือพวกสมณะที่มีศีระะโล้น เป็นพวกคฤหบดี เป็น

พวกดำ เป็นพวกเกิดจากเท้าของพรหม ข้อนั้นไม่ดี ไม่สมควรเลย พวกพราหมณ์พากันด่าว่าข้าพระองค์ทั้งสองด้วยถ้อยคำที่เหยียดหยาม อย่างสมใจอย่างเต็มที่ไม่มิลดหย่อนเลยอย่างนี้แล พระองค์จึงตรัสว่า ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ พวกพราหมณ์ระลึกถึงเรื่องเก่าของพวกเราไม่ได้ จึงพากันพูดอย่างนี้ พราหมณ์พวกเดียวเป็นวรรณะที่ประเสริฐที่สุด วรรณะอื่นเลวทราม พราหมณ์ พวกเดียวเป็นวรรณะขาว พวกอื่นเป็นวรรณะดำ พราหมณ์พวกเดียวบริสุทธิ์ พวกอื่นนอกจากพราหมณ์หาบริสุทธิ์ไม่ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจากอูระ เกิดจากปากของพรหม มีกำเนิดมาจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้น เป็นทายาทของพรหม^{๑๖๗}

ฉะนั้น กฎแห่งการมีอยู่ของจิตกับกายจึงเป็นไปตามกฎแห่งกรรมซึ่งปรัชญาอินเดียมองว่าเป็นไปตามเงื่อนไขเดียวคือพรหมเป็นผู้กำหนดกฎดังกล่าว ทำให้ตัวตนของผู้ทำกรรมและรับผลนั้นเป็นคนเดียวกันไม่เปลี่ยนแปลง เพราะคำถามทางอภิปรัชญาที่พยายามอธิบายเชิงสาเหตุของสัตว์เบื้องต้นแต่ตายไปมีอยู่หรือไม่^{๑๖๘} ถ้าปรัชญาอินเดียเชื่อในพรหมัน ก็เชื่อทุกอย่างเป็นเอกนิยมที่อธิบายได้อย่างชัดเจนว่าทุกอย่างมีอยู่หลังจากตายแล้วและเป็นอันเดียวกับพระเจ้า เป็นการยืนยันถึงผลความเป็นจริงของการทำกรรมนั้นด้วย แต่ที่ศนังกล่าวพุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะคนที่รับกรรมนั้นจะกล่าวว่าเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ ต่างกันก็ไม่ได้ แต่อาศัยการเรียกไปตามชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นโวหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่มิได้ยึดถือ^{๑๖๙} การไม่ยึดถือจึงไม่เป็นการยืนยันว่ามีตัวตนอยู่ในฐานะใดฐานะหนึ่งแบบเดียวกับที่ปรัชญาอินเดียเชื่อในพรหมัน

ฉะนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงมองว่าทุกอย่างเป็นไปตามกฎแห่งกรรมก็จริง แต่ไม่ควรคิดในแง่ของผลกรรมซึ่งเป็นอนิจจัง^{๑๗๐} แต่ควรคิดในแง่ของกรรมมากกว่า ซึ่งทำให้เห็นกว่าลักษณะของกรรมนั้นทำให้เกิดวงจรที่หลากหลายและเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันได้ เพราะองค์ประกอบเหล่านั้นอยู่ภายใต้อำนาจปฏิจกสมุปบาทที่พิจารณาผ่านอำนาจของอวิชชา ที่ครอบงำและชักจูงจิตให้กระทำตามกิเลส ตัณหา และอุปาทาน ทำให้ชีวิตต้องเป็นไปตามกฎปฏิจกสมุปบาท วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏไม่ใช่อำนาจจากพระเจ้าแต่อย่างใด กรรมหรือการกระทำจึงไม่ใช่การกระทำที่ต้องทำตามความจำเป็นที่การกลับคืนสู่พระเจ้า แต่การกระทำในทัศนะของพุทธปรัชญานั้นเป็นไปเพื่อตนเอง ตัดสินใจได้ด้วยตนเอง มุ่งหวังการเกิดใหม่ในชาติภพที่ดีกว่าเดิม เป็นความเชื่อว่าการเวียนเกิดนั้นเป็นเรื่องข้ามภพข้ามชาติ การปฏิบัติตัวจึงเป็นไปเพื่อการหลุดพ้นหรือนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุด และ

^{๑๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๑/๖๒.

^{๑๖๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๙๔/๒๗๑.

^{๑๖๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑๒/๒๘๑.

^{๑๗๐} อ.จตุ. (ไทย) ๒๑/๗๗/๑๒๒.

ไม่ติดอยู่กับเครื่องพันธนาการทั้งหลายทั้งปวง สุนิพพานอันสงบเยือกเย็น ฉะนั้น พุทธปรัชญาเถรวาท จึงเป็นแนวคิดที่รับรองความเป็นเหตุปัจจัยแบบพหุนิยมมากกว่า

๔.๒.๑.๒ แนวคิดแบบพหุนิยม ถือว่ามีความจริงอยู่หลายอย่าง ต้องการแยกให้เห็น องค์ประกอบของความจริงว่ามีมากกว่าหนึ่งตามหลักวิชาว่าที่ถือว่าทุกอย่างต้องแยกแยะได้^{๑๗๑} ซึ่ง การอธิบายการเวียนว่ายตายเกิดจึงอาศัยระบบของปฏิจลสมุปบาทกับกฎแห่งกรรมผสมกัน โดยมี คำอธิบายสำคัญ ๓ แบบคือ

ก. การอธิบายในพระไตรปิฎก เป็นการอธิบายแยกระหว่างปฏิจลสมุปบาท แสดงไว้โดย ความไม่มีตัวตน ตามกฎที่อธิบายว่าในพระไตรปิฎกที่ขนิณาย มหาวรรค ได้ให้ความหมาย ของปฏิจลสมุปบาท หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็น กระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น^{๑๗๒} แนวคิดที่สำคัญของปฏิจลสมุปบาท ปรากฏอยู่ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค โดยพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงองค์ธรรม ๑๒ ประการ ของปฏิจลสมุปบาทเป็นปัจจัยแก่กันและกันจนเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกัน^{๑๗๓} ในพระสูตรต้นปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ได้กล่าวถึงความหมายของปฏิจลสมุปบาทไว้ดังนี้

ก) เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร จึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็น ปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้^{๑๗๔}

ข) เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ คือ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะ ตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ อย่างนี้^{๑๗๕}

^{๑๗๑} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๖.

^{๑๗๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^{๑๗๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔-๘.

^{๑๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๘/๓๓๘-๓๓๙.

^{๑๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๓๔๐-๓๔๑.

ข. การอธิบายแบบพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นการอธิบายโดยรวมเอาปฏิจจสมุปบาทกับกฎแห่งกรรมเข้าด้วยกันทำให้เกิดมีตัวตนขึ้น เพราะเน้นไปที่กรรมและผลกรรมเป็นหลัก กล่าวคือ การอธิบายวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท เพื่อเข้าใจกระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผลภายในปฏิจจสมุปบาทได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า “ภวจักร” แปลว่า วงล้อแห่งภพ โดยในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคได้กล่าวว่า ภวจักรมีสนธิ ๓ สังคหะ ๔ อากาโร ๒๐ วัฏฏะ ๓ และลักษณะของภวจักรนั้นหมุนวนไปไม่มีที่สิ้นสุด^{๑๗๖} โดยมีคำอธิบาย คือ^{๑๗๗}

๑) **สนธิ ๓** สนธิ ๓ หรือแดนต่อเชื่อมระหว่างเหตุกับผล คือ ระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (ปฏิสนธิวิญญาน) ต่อกัน ชื่อว่า เหตุผลสนธิ ระหว่างปัจจุบันผล (เวทนา) กับปัจจุบันเหตุ (ตัณหา) ต่อกัน ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ และระหว่างปัจจุบันเหตุ (ภพ) กับอนาคตผล (ชาติ) ต่อกัน ชื่อว่า เหตุบุพพกะผลสนธิ หรือเทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า สมุทัย เพราะเป็นต้นการก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า ทุกข์ อีกอย่างเรียกช่วงเหตุว่า กรรมภพ เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียกช่วงผลว่า อุปัตติภพ เป็นเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล

๒) **สังคหะ ๔** ส่วนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งสนธิในแต่ละช่วงนั้น ได้แก่ สังคหะ ๔ คือ อวิชากับสังขารเป็นสังคหะหนึ่ง วิญญานกับนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังคหะหนึ่ง ตัณหาอุปาทาน เป็นสังคหะหนึ่ง ชาติกับชรามรณะ เป็นสังคหะหนึ่ง หากอธิบายโดยความคาบเกี่ยวกับชีวิตแล้วแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือ

ก) อดีต = อวิชชา สังขาร

ข) ปัจจุบัน = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ

๓) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (โสกะ ฯลฯ)

เมื่อแยกตามลักษณะนี้แล้ว จะพิจารณาต่อไปโดยถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญ แล้วสืบสาวจากผลไปหาเหตุ (อดีต) หรือสืบไปหาผลต่อไป (อนาคต) ได้เช่นเดียวกัน โดยแบ่งเป็น ๔ ช่วง คือ

อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร

ปัจจุบันผล = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ

อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (โสกะ ฯลฯ)

^{๑๗๖} พระพุทธโฆษา, พระวิสุทธิมรรค : พระคัมภีร์ประจำครอบครัวชาวพุทธ, แปลโดยพุทธศาสนาสมาคม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๕๐๔.

^{๑๗๗} พระพุทธโฆษา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหารเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวรงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖. หน้า ๙๓๖-๙๔๐.

๓) อาการ ๒๐ เมื่อนำเอาปฏิจสมุขปาหามาแยกโดยอาการ ๒๐ เป็นช่วง ๆ อาศัยเหตุที่ทำให้เกิดและผลที่ได้รับ คือ องค์ประกอบแต่ละอย่าง อันเป็นตุลย์ของลัทธิ จำแนกตามส่วนเหตุและส่วนผล ได้แก่

อดีตเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (ได้แก่ ชาตธรรมารณะ)

ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (ได้แก่ ชาตธรรมารณะ)

อดีตเหตุ คือ เมื่ออวิชชาครอบงำแล้วก็ทำให้หลงอยู่ในอวิชชา สร้างความยินดีปรีดาในอารมณ์ ตัณหาก็ก่เกิด ครึ่งตัณหาก็ก่เกิด อุปาทานก็เกิด อุปาทานเกิดแล้ว เจตนาที่ก่เกิด เจตนาที่ก่เกิด ภพนั่นเอง

ส่วนปัจจุบันผลทั้ง ๕ จิตหรือวิญญาณ (ปฏิสนธิวิญญาณ) เกิดจากเหตุที่สืบต่อมาจากภพอื่น เกิดจุติลงในครรภ์มารดาสร้างนามรูปขึ้น มีความผ่องใสคือการรับรู้แห่งวิญญาณทางอายตนะ สร้างผัสสะจากการถูกต้อง และรู้สรรพสิ่งต่าง ๆ ได้ จึงเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้น คือเวทนา ปัจจุบันเหตุ ทั้ง ตัณหา อุปาทาน ภพ เดิม (อดีต) รวมกับอวิชชา ตัณหา อุปาทานและสังขารจึงเกิดภพ (ปัจจุบัน) กล่าวคือ อาศัยความหลง (โมหะ) ในสิ่งทั้งหลายดังแต่ก่อนเพิ่มมากขึ้น จนอายตนะ (เจตนากรรม กรรมคือเจตนา) แก่กล้าขึ้น จะทำกรรมอะไร อวิชชาก็เกิดขึ้นอีก อนาคตผล เกิดจากกรรมในอดีตที่จัดเป็น กรรมสัมภาระ และปัจจุบันผลที่ถือเป็นวิบากกรรม รวมกับปัจจุบันเหตุที่ชื่อว่า กรรมสัมภาระ สร้างอนาคตผลที่เรียกว่า วิบากกรรม

๔) วัฏฏะ ๓ การอธิบายโดยการเชื่อมโยงกันตามหน้าที่ของมันในวงจรหรือวัฏฏะ* ๓ พวก คือ

๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลส คือ ตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งให้ทำการต่าง ๆ

๒) สังขาร ภพ เป็น กรรม คือ การกระทำที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ กัน

๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสให้ต่อไป

* องค์ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของภวจักรหรือสังสารจักร มี ๓ คือ ๑.กิเลส (อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน) ๒. กรรม (สังขารและกรรมภพ) ๓.วิบาก (วิญญาณ, นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, เวทนา ซึ่งแสดงออกมาในรูปปรากฏเรียกว่า อุปัตติภพ ชาต ธรรมารณะ เป็นต้น).

การอธิบายแบบนี้เป็นลักษณะของการต่อเชื่อมระหว่างเหตุกับผล คือ ระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (ปฏิสนธิวิญญาน) ต่อกัน ชื่อว่า เหตุผลสนธิ ระหว่างปัจจุบันเหตุ (เวทนา) กับปัจจุบันเหตุ (ตัณหา) ต่อกันชื่อว่าผลเหตุสนธิ และระหว่างปัจจุบันเหตุ (ภพ) กับอนาคตผล (ชาติ) ต่อกันชื่อว่า เหตุบุพพกะผลสนธิ หรือเทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า สมุทัย เพราะเป็นต้นเหตุ ก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า ทุกข์ อีกอย่างเรียกช่วงเหตุว่า กรรมภพ เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียกช่วงผลว่า อุปัตติภพ เป็นเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล ดังนั้น การเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิด จึงเป็นความสัมพันธ์ในฐานะของความเป็นเหตุและผล คือ กรรมของบุคคลซึ่งมีทั้งกรรมดีและกรรมชั่วซึ่งมนุษย์ทั้งหลายได้กระทำไว้แล้วนั้นเป็นเหตุแห่งการไปเกิดใหม่ในภพภูมิต่างๆ ทั้งที่เป็นสุคติภูมิและทุคติภูมิเป็นผล และเป็นเช่นนี้เรื่อยไปจนกว่าจะกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งการเกิดได้หมดสิ้น การเกิดจึงสิ้นสุดลง เมื่อการตายไม่ใช่จุดสิ้นสุดของชีวิต มนุษย์จึงต้องเวียนตายเวียนเกิด คือเมื่อตายแล้วก็ไปเกิดใหม่ในสภาพที่ต่างๆไป เช่น เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นเปรต เกิดเป็นสัตว์นรก หรือเกิดเป็นมนุษย์

ในประเด็นปัญหาเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด แบบข้ามภพข้ามชาติ กรรมและผลของกรรม ที่ถือเป็นโลกวิสัยและอจินไตย จึงไม่ค่อยพบการตอบปัญหาต่างๆของเรื่องนี้อย่างชัดเจนมากนัก จะมีเพียงแสดงความเป็นไปว่ามีการดับแล้วเกิดขึ้นใหม่ วนเวียนไปมาอย่างหาจุดเริ่มต้นไม่ได้ เหมือนกับการอธิบายเส้นรอบวงกลม ซึ่งเราไม่สามารถบอกกว่าจุดใดเป็นจุดเริ่มต้นนั่นเอง

ค. การอธิบายแบบพุทธทาสภิกขุ ท่านใช้วิธีรวมคำอธิบายระหว่างปฏิจลสมุปบาทเน้นไปที่หลักอนัตตา กล่าวคือ ท่านมีแนวคิดที่จิตซึ่งมีความเป็นตัวตน (อัตตา) จากอำนาจของกิเลส ตัณหา และอุปาทาน นำไปสู่การกระทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวกูของกูที่ก่อให้เกิดผล กรรม และการรับผลกรรมนั้นในช่วงขณะจิต จิตในทัศนะของท่านพุทธทาสจึงเป็นทั้งแดนเกิดและแดนดับ เพราะการรู้เท่าทันอำนาจของอวิชชา และไม่หลงไหลอยู่ไปตามอำนาจของกิเลส จนสามารถดับกิเลสที่นั่นลงได้ก็จะไม่เกิดการกระทำที่เป็นอกุศลกรรม จิตก็จะสะอาด บริสุทธิ์ สงบ หรือเรียกว่า นิพพาน การเวียนว่ายตายเกิดในทัศนะของท่านจึงมีอยู่เพียงช่วงขณะจิตเท่าที่กิเลสยังมีอำนาจอยู่นิพพานจึงมีอยู่แค่ในชาตินี้ภพนี้ เพราะท่านไม่เชื่อในเรื่องสังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติ ในขณะที่ วงจรปฏิจลสมุปบาททำหน้าที่เป็นเพียงกระบวนการในความเป็นเหตุปัจจัยเท่านั้น

๔.๒.๒ แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุเชิงจริยศาสตร์

การเวียนว่ายตายเกิด เป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อว่ามีความสัมพันธ์กับกรรมหรือการกระทำ แม้ในพุทธปรัชญาจะถือว่าเป็นเรื่องอจินไตยคือไม่ใช่เรื่องที่ควรพูดถึงก็ตาม แต่เรื่องกรรมนี้ก็มิปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถามากมาย ด้วยเชื่อว่ากรรมเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมและการกระทำต่างๆที่เคยกระทำไว้แล้วในอดีต ซึ่งจะส่งผลต่อการไปเกิดใหม่ กล่าวคือ ถ้าบุคคลผู้ซึ่งประพฤติดีมาโดย

ตลอดส่งผลให้ไปเกิดใหม่ในชาติภพที่ดี ถือว่าเป็นไปตามหลักการดังกล่าว แต่ปัญหามีอยู่ว่า ถ้าบุคคลที่กระทำดีมาโดยตลอดเช่นกันแต่กลับไปเกิดในที่ซึ่งมีแต่ความทุกข์ ความลำบากยากเข็ญ หรือผู้ที่เคยกระทำความผิดมาแต่ด้วยเหตุใดจึงสามารถบรรลุโสดาปัตติมรรคได้ ต่อปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องกรรมและแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือการเกิดใหม่ ที่เรียกว่า สังสารวัฏ ซึ่งปรากฏดังนี้

๔.๒.๒.๑ กรรมและกฎแห่งกรรมแบบฮินดู ในประเด็นนี้เป็นเรื่องของชีวิตที่ขึ้นอยู่กับอำนาจของพระพรหมหรือพรหมัน ซึ่งเป็นใหญ่ของกฎแห่งกรรม เพราะท่านเป็นผู้สร้างชีวิต เป็นผู้กำหนดชะตากรรม และกฎแห่งกรรมนี้ และถือเป็นกฎของการพิทักษ์รักษาผลประโยชน์หรือการดำรงความเป็นธรรมของมนุษย์ในเรื่องผลกรรมที่มนุษย์เคยกระทำไว้แล้ว อีกทั้งยังคอยนำส่งผลให้ตอบสนองการกระทำเหล่านั้น อย่างไม่มีวันสูญหายไปไหนเลย กรรมถือเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ติดข้องอยู่ในสังสารวัฏ มนุษย์มีวิญญาณหรืออาตมามีลักษณะเป็นอันตรายภาวะ (immament) มีความเป็นสากลเป็นสิ่งที่มิตัวตน ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แตกสลายเป็นอมตะอย่างถาวร การหมุนเวียนอยู่ในวงจรแห่งสังสารวัฏก็ด้วยจิตดวงเดิมเท่านั้น การมาเกิดใหม่จึงเป็นเพียงการเข้ามาอยู่ในร่างใหม่เท่านั้นด้วยจิตเดิม คุณลักษณะเดิม ทั้งรูปลักษณ์ ผลการศึกษาเรียนรู้ รวมถึงผลแห่งการกระทำเดิมๆ ที่เคยมีอยู่ทั้งสิ้น ถ้าผู้ที่ประกอบแต่กรรมดีไว้ก็จะเกิดมาเป็นคนดี อยู่ในวรรณะที่ดี เช่น วรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ส่วนผู้ที่ประกอบกรรมชั่วไว้มาก เมื่อตายแล้วก็จะไปสู่ยมโลก เสวยความทุกข์ตามผลของกรรมที่กระทำไว้ หรือถ้าเกิดในโลกมนุษย์ก็จะเกิดในวรรณะต่ำ เช่น วรรณะศูทร จันฑาล หรือเกิดเป็นสัตว์ เช่น สุนัข หมู แมว แพะ แกะ เป็นต้น เป็นอย่างนี้แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลง ต่อแนวคิดดังกล่าว ท่านพุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่า การเกิดใหม่เป็นการเกิดด้วยจิตก็จริงอยู่ แต่ไม่ใช่อำนาจของพระเจ้า หรือสิ่งศักดิ์อื่นใด แต่เป็นจิตซึ่งเกิดจากอำนาจของกิเลส ตัณหา และอุปาทาน เป็นสิ่งไม่มีตัวตน กระทำความต่างทั้งกรรมดีและกรรมชั่วด้วยอำนาจของกิเลสเหล่านั้นๆ แล้วจึงเกิดมีผลกรรมตามการกระทำนั้น ทำให้จิตรับรู้ความรู้สึกของรูปนาม และจิตเองที่เป็นผู้ที่เสวยผลกรรมในทันที การกระทำความผิดในลักษณะนี้สามารถเปลี่ยนแปลงได้ด้วยการขัดเกลา หรือขจัดกิเลส เป็นจิตที่สะอาด บริสุทธิ์ ปราศจากการครอบงำจากอำนาจของกิเลส^{๑๗๘} เป็นผลให้เกิดคุณค่าทางจริยะที่เป็นไปในทางที่ดีงาม เป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคม

ในขณะที่การกลับชาติมาเกิดใหม่ ในทัศนะของปรัชญาพระเวทและอุปนิษัท การเกิดถูกผูกมัดไว้ด้วยการประพฤติปฏิบัติตามวรรณะแห่งตนที่เคยเป็นมา ความเคร่งครัดในการปฏิบัติตัวตามหน้าที่ การศึกษาหาความรู้ จะนำจิตนั้นกลับมาเกิดในสถานภาพเดิมอีกครั้ง การสวดมนต์อ้อนวอนจะช่วย

^{๑๗๘} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, พ.ศ. ๒๕๓๗, หน้า ๓๗๖-๓๘๔.

ปลดปล่อยกรรมในอดีตที่เคยกระทำไว้”^{๑๗๙} เมื่อปรัชญาพระเวทมีแนวคิดเช่นนี้ การประพฤติปฏิบัติตัว จึงเป็นเพียงการทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้องสมบูรณ์เท่านั้น เพราะเชื่อว่าบุคคลชั้นสูงก็ย่อมต้องกลับมา เกิดในวรรณะสูงเช่นเดิม ส่วนบุคคลที่เกิดในวรรณะต่ำๆก็ไม่สามารถจะแก้ไข ปรับปรุง หรือ เปลี่ยนแปลงผลกรรมของตนไปได้ จึงต้องยอมรับในสถานภาพที่เป็นอยู่ อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงนี้ได้ เพราะ ถือว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นไปตามอำนาจของพระพรหม ตนเองไม่มีอำนาจแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงใดๆทั้งสิ้น ดังนั้นการกระทำที่จะก่อให้เกิดคุณค่าทางจริยะ ก็คือการดำเนินชีวิตตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติมา เท่านั้น จึงจะถือว่าเป็นผู้มีจริยธรรมสูงสุด

แต่ในทัศนะของพุทธศาสนิกชนเชื่อว่า การเกิดใหม่นั้นสามารถเปลี่ยนแปลง ด้วยการปรับปรุง แต่งของสิ่งที่เรียกว่ากิเลส เพื่อให้เป็นผู้สามารถทำความสิ้นกรรม คือดำรงอยู่ในขั้นที่สูงขึ้นกว่าปุถุชน ในขั้นศีลธรรม เป็นระดับประมัตต์หรือสัจธรรมที่หมดสิ้นในความเป็นตัวตน เป็นการสิ้นแห่งกรรมทั้ง ปวง เมื่อหมดจากความเป็นตัวตน สิ้นความอยากทั้งหลายทั้งความอยากได้ อยากมี อยากเป็น อันจะ นำไปสู่ความดับสิ้นแห่งวงจรสังสารวัฏ

๔.๒.๒.๒ กรรมและกฎแห่งกรรมในทัศนะของพระพุทธโฆษาจารย์

ในเรื่องนี้พุทธปรัชญาเถรวาทก็มีการอธิบายเรื่องกรรมโดยการมีตัวตน กล่าวคือ

“สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยะเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ แต่ตายเพราะเขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียน พระอริยะเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ แต่ตายเพราะเขา ย่อมเข้าถึงสัมมาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกาย แดก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์”^{๑๘๐}

ฉะนั้น คำอธิบายในแง่ของผลกรรมนั้น แม้เป็นเรื่องที่ยืนยันถึงความมีอยู่ในแง่ของการได้รับ ผลในภพชาติหน้า และข้อความว่า "ชื่อว่าเป็นคนชั่วเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม เป็นชาวนาเพราะกรรม เป็นศีลปินเพราะกรรม เป็นพ่อค้าเพราะกรรม เป็นคนรับใช้เพราะกรรม แม้ เป็นโจรก็เพราะกรรม แม้เป็นทหารก็เพราะกรรม เป็นบุโรหิตเพราะกรรม แม้เป็นพระราชาก็เพราะ กรรม เห็นปฏิจสุมุปาบท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามความเป็นจริงอย่างนี้ ว่า โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกไว้ในกรรม”^{๑๘๑} และ คำว่ากรรมในที่นี้มุ่งเน้นไปที่บุคคลหรือตัวบุคคลเป็นหลัก และพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายเรื่องนี้และมี

^{๑๗๙} พระชาตียาย ชาติวุฑโฒ (สุขเอก), การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสังสรวฏในปรัชญาฮินดู, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๕๐), หน้า ๑๒.

^{๑๘๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๕/๑๔๑.

^{๑๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๖๗/๔๘๙.

ปัญหาในเรื่องการข้ามภพข้ามชาติโดยอาศัยหลักปฏิจจสมุปบาททำให้เกิดปัญหาเรื่องการอ้อนวอน การคำนึงถึงอนาคตซึ่งขัดกับหลักพุทธพจน์ที่ไม่ให้คำนึงถึงอนาคต ในทัศนะของพุทธปรัชญาเชื่อว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้น มีลักษณะของการข้ามชาติข้ามภพ คือ เป็นลักษณะของการเวียนเกิดจากภพนี้ภพนี้ ไปสู่ภพอื่นภพอื่น และจากภพอื่นภพอื่น ไปสู่ภพภพอื่นต่อไป โดยที่ผลกรรมนั้นติดไปกับจิตเพื่อเวียนว่ายตายเกิดด้วยเสมอ การเกิดในทัศนะของพุทธปรัชญานี้เป็นการเกิดโดยจิตที่ไปจุติยังร่างกายหรือรูปชั้นใหม่ เมื่อร่างกายเดิมแตกดับลง ด้านการประพฤติปฏิบัติตัวก็เป็นไปด้วยหวังในชาติภพหน้า ว่ากุศลกรรมทั้งหลายจะทำให้มีความสุขสบาย ต่างๆนาๆ

๔.๒.๒.๓ กรรมและกฎแห่งกรรมแบบพุทธทาสภิกขุ พุทธปรัชญาอธิบายเรื่องนี้แต่มีปัญหาทางด้าน แต่พุทธทาสภิกขุอธิบายแนวคิดดังกล่าวด้วยภาษาผ่านปฏิจจสมุปบาท แต่ในทัศนะของท่าน พุทธทาสภิกขุมองว่า ความมีอยู่ของชาติภพในโลกหน้านั้นยาวนานเกินไป ซึ่งอาจมีหรือไม่มีจริงก็ได้ จึงควรจะยึดถือในชาติภพปัจจุบันเป็นหลัก ถึงแม้ว่าท่านพุทธทาสจะมองว่าการเกิดขึ้นนั้นอยู่ที่จิตเหมือนกัน หากแต่จิตนั้นที่เป็นทั้งสถานที่เกิด เป็นตัวกระทำกรรม และเป็นตัวรับผลกระทบ ไม่มีอย่างอื่น ชีวิตในมุมมองนี้จึงมีอยู่เพียงชั่วขณะจิต เพราะจิตมีกระบวนการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา จากแนวคิดนี้ ถือเป็นการส่งเสริมให้เกิดคุณค่าทางจริยะ ในส่วนของการประพฤติปฏิบัติตัวให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคม ด้วยความรู้ตัวทั่วพร้อมทุกขณะจิต

๔.๓ วิพากษ์แนวคิดสังสารวัฏกับคุณค่าทางจริยะ

ในบทความนี้จะได้วิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏว่าเมื่อพิจารณาผ่านคุณค่าจริยะเพื่อจะตัดสินว่าอะไรดีหรือชั่วนั้นเป็นได้อย่างไร โดยการกล่าวถึงคุณค่าจริยะนั้นได้พิจารณาในเกณฑ์จากรูปแบบของชีวิต (form of life) ในรูปแบบที่สัมพันธ์กับชีวิตของบุคคลในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ซึ่งวิเคราะห์ได้ใน ๒ แบบ คือ

๔.๓.๑ คุณค่าความจำเป็น (Necessary Value) การกระทำทุกอย่างอาศัยคุณค่าจำเป็น ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการตัดสินว่าดีหรือชั่ว เมื่อกล่าวถึงการดำเนินชีวิตแบบพุทธ ปฏิเสธไม่ได้แนวคิดเชิงจริยะดังกล่าวตั้งอยู่บนความเชื่อว่าพระพุทธเจ้ามีอยู่จริง คำสอนว่ากรรมและผลกรรมมีอยู่จริง เพราะเมื่อเชื่อแนวคิดดังกล่าวก็จะนำไปสู่การปฏิบัติตนตามความเชื่อนั้น ดังข้อความว่า

“บุตรคฤหบดี หรือผู้เกิดเฉพาะในตระกูลใดตระกูลหนึ่ง ย่อมพึงธรรมนั้น ครั้นพึงแล้ว ได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้าเมื่อได้ศรัทธาแล้ว ย่อมเห็นตระหนักรว่า ขรवासคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลีบรรพชาเป็นทางปลอดโปร่ง การที่บุคคลผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ ให้บริสุทธิ์โดยส่วนเดียวดุจสังข์ขัด ไม่ใช่ทำได้ง่าย ถ้ากระไร เราพึงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดุ ออกบวชเป็นบรรพชิต สมัยต่อมา เขาละกองโกศสมบัติน้อยใหญ่ ละเครื่องยานน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดุ ออกบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้ว สำรวมระวังในพระปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อม

ด้วยมรรยาและโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ประกอบด้วยกายกรรมวจีกรรมที่เป็นกุศล มีอาชีพรสสุต ถึงพร้อมด้วยศีล คัมภีรทวารในอินทรีทั้งหลาย ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้สันโดษ”^{๑๘๒}

ฉะนั้น ในกรณีที่เรอาศัยความเชื่อในพุทธปรัชญาเถรวาทเกี่ยวกับสังสารวัฏจะเป็นเกณฑ์ที่วัดว่าเราทำดีและได้รับผลดีที่ตรงกัน ดังข้อความว่า

“ในลัทธิของสมณพราหมณ์เหล่านั้น บุรุษ ผู้รู้แจ้ง ย่อมเห็นตระหนักรู้ว่า ถ้ามีอยู่จริง เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านบุรุษบุคคลนี้ เมื่อตายไป จักเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ อย่าได้มีจริง คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น จงเป็นคำจริง เมื่อเป็นอย่างนั้น ท่านบุรุษบุคคลผู้นี้ ก็เป็นผู้อันวิญญูชนสรรเสริญในปัจจุบันว่าเป็นบุรุษบุคคลมีศีล มีเป็นอติถิภาว ถ้ามีจริง ความยึดถือของท่านบุรุษบุคคลนี้ เป็นบุรุษบุคคลมีศีล มีสัมมาทิฏฐิ เป็นอติถิภาว ถ้าโลกหน้ามีจริง ความยึดถือของท่านบุรุษบุคคลนี้อย่างนี้ เป็นความมีชัยในโลกทั้งสอง คือในปัจจุบันวิญญูชนสรรเสริญ เมื่อตายไป จักเข้าถึงสุคติ โลก สวรรค์”^{๑๘๓}

เมื่อพิจารณาจากเหตุนี้พบว่าคำอธิบายเรื่องการกระทำที่ดีหรือชั่วนั้นวัดจากคุณค่าความจำเป็นที่มีมาแต่เดิม ส่วนคำถามหนึ่งที่สำคัญต่อแนวคิดคือว่า “สมมติว่าถ้าเราไม่เชื่อเรื่องโลกหน้าหรือผลกรรมตามแนวคิดแบบสัมมาทิฏฐิ แต่เรายังเชื่อการทำความดีแบบพุทธศาสนาอยู่ เราจะได้ไปสวรรค์หรือไม่” ต่อคำอธิบายท่านพุทธทาสกล่าวว่า โลกคืออารมณ์, อารมณ์ก็คือโลก^{๑๘๔} เพราะสิ่งที่ปรากฏแก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งที่มากระทบกับจิต จิตรู้สึกได้ และยังไม่แยกดีหรือชั่ว สรุปว่าอารมณ์ก็คือสิ่งที่มากระทบกับจิตโดยที่ยังไม่ได้ปรุงแต่งแต่อย่างใด เพราะถ้ามีการปรุงแต่งแล้วอารมณ์นั้นจะกลายเป็นกิเลสตามการปรุงแต่ง เมื่อเข้าใจและรู้แจ้งตามความเป็นจริงต่อโลกคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ถือว่าไม่ประมาทในชีวิตเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่จะไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นปัจจัยแก่สัสสตทิฏฐิ คือตัวตนที่จะเวียนว่ายไปในวัฏฏะ”^{๑๘๕} อารมณ์ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ส่งผลต่อการตัดสินใจกระทำของมนุษย์ว่าดีหรือไม่ ดังนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องรู้เท่าทันในอารมณ์ เหตุเกิดของอารมณ์ ความเป็นไปของอารมณ์ และผลที่จะเกิดจากอารมณ์ เพื่อให้ชีวิตดำเนินชีวิตอย่างปราศจากความยึดมั่นถือมั่น ไม่ปรุงแต่งสิ่งใดเพราะรู้ด้วยปัจจัยแห่งการปรุงแต่ง

คำอธิบายดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าคุณค่าความดีนั้นเกี่ยวกับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเป็นเครื่องตัดสิน แม้จะยืนยันว่าโลกหน้ามีจริงหรือไม่ก็ตามไม่ใช่เหตุจำเป็น แต่คุณค่าความจำเป็นจึงเป็นเรื่องของกรรมหรือการกระทำเป็นหลัก เช่นเดียวกับการวิเคราะห์ข้อความว่า “สังฆารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความ

^{๑๘๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑๘/๒๕๕.

^{๑๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๙/๘๔.

^{๑๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๑๘๕} พุทธทาสภิกขุ, ฟาสางระหว่าง ๘๐ ปี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๑.

เกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข”^{๑๘๖} ความสุขเป็นอารมณ์ที่สามารถตรวจสอบความดีหรือชั่วได้ อย่างเราจะตรวจสอบความรู้สึกว่าชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือทั้งชอบใจและไม่ชอบใจ^{๑๘๗} หรือข้อความว่า “บุรุษรักชีวิต ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์”^{๑๘๘} กรณีจึงมีตัวอย่างว่าถ้ามีคนเอาน้ำที่มียาพิษมาให้เรากิน เรารู้ว่ากินแล้วต้องตาย เราก็จะไม่กิน เช่นเดียวกันถ้ามีคนบอกว่าถ้าทำชั่วตายไปแล้วถ้ามีการเกิดใหม่คุณจะต้องไปเกิดในนรก ความรู้สึกที่ไม่อยากเกิดในนรกจึงทำบางอย่าง ในที่นี้ เรากำลังกล่าวถึงสุขในแง่สังขารหรือความมีตัวตน ซึ่งแนวคิดนี้ทำให้เห็นว่าสังขารแห่งหนึ่งเป็นเรื่องของความมีตัวตนที่ทำให้เกิดความสุขในชื่อว่า “บุรุษรักชีวิต ไม่อยากตาย” แต่การวางสังขารจะนำมาซึ่งความสุขได้อย่างไร การชี้ประเด็นนี้เป็นเหตุจำเป็นเช่นเดียวกับเหตุผลว่า “ทำไมเราต้องกินอาหาร” เพราะอาหารเป็นคุณค่าที่จำเป็น (necessary value) ที่ร่างกายต้องการ เช่นเดียวกับความสุขเป็นสิ่งที่จิตใจต้องการ ถ้าเราเน้นไปที่ความสุขว่า การกินเป็นเรื่องของร่างกายเราก็ต้องกินอาหารดีๆ เท่านั้น แต่พุทธปรัชญาถือว่าการกินอาหารเป็นเหตุจำเป็นเท่านั้น แต่ยังไม่เพียงพอที่จะสร้างความสุขได้ เพราะยังมีเหตุอื่นทำให้มีความสุขมากกว่านี้ คือถ้าเรากินด้วยความยึดติดก็จะยิ่งเพิ่มความทุกข์ให้มากขึ้น ผิดกับคนที่กินอาหารเพราะจำเป็นต้องกิน หรือกินเพื่อบำรุงร่างกาย ฉะนั้น ความสุขในแง่นี้จึงมีเกณฑ์จากการที่เราวิเคราะห์ว่ายังมีความสุขจากการไม่ยึดติดในสังขาร และการไม่ยึดติดคือการหยุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งอารมณ์แบบนี้ทำให้เราเข้าใจได้มากกว่าจะอธิบายถึงนิพพานในแง่เป็นปรมาตม์ที่เป็นสภาวะเพียงอย่างเดียว

สรุปความได้ว่า คุณค่าความจำเป็น (Necessary Value) มีความเชื่อเป็นสิ่งจำเป็น และความเชื่อนั้นทำให้เกิดการเสพสวຍโลกขึ้น ซึ่งการเสพสวຍโลกนั้นทำให้เกิดกรรม ถ้าเราจะยืนยันว่ากรรมเป็นเหตุผลที่จำเป็นก็ต้องอ้างถึงผลกรรมว่ามีอยู่จริงไปด้วย ฉะนั้น ความสุขจึงเป็นการระบุให้เห็นถึงผู้เสพสวຍโลกอย่างจำเป็นเช่นกัน แต่ความสุขนั้นพุทธปรัชญาเถรวาทยังอธิบายต่อไปอีกว่ายังมีเหตุผลอื่นที่สามารถเข้าถึงได้ และเหตุผลนั้นคือการไม่ยึดติดต่อความสุข

๔.๓.๒ หน้าที่ทางศีลธรรม (Moral Duty) ทุกคนล้วนมีหน้าที่และต้องรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตน เช่น เราเป็นอาจารย์ก็ต้องมีหน้าที่สอน หรือเราเป็นลูกก็ต้องเลี้ยงดูพ่อแม่ เป็นต้น เมื่อตรวจสอบคุณค่าความดีชั่วในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงอาศัยเกณฑ์หน้าที่ทางศีลธรรม ตามที่คารอส โมยา (Carlos J. Moya) ได้กล่าวว่า “อะไรก็ตามที่เกี่ยวข้องกับการเป็นตัวตนจะต้องเชื่อมกับแนวคิด

^{๑๘๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๖/๒๒๘; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๑๖/๒๒๘.

^{๑๘๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๖๔/๔๑๒.

^{๑๘๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓๐/๔๐๕.

อย่างเจตจำนง (will) และเสรีภาพ (freedom)^{๑๘๙} โดยการกระทำทางศีลธรรมไม่ใช่การกระทำ
 ทั่วไป แต่เป็นการกระทำที่อยู่ภายใต้ความมุ่งหมายทางศีลธรรม คือต้องมีแรงจูงใจและการยอมรับ
 ซึ่งสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นในตัวเองภายใต้หน้าที่ทางศีลธรรม ฉะนั้น การกระทำของคนจึงต้องการแรงสูงและ
 การยอมรับทางศีลธรรมขั้นสูง ซึ่งมีแต่ตัวแทนทางศีลธรรมเท่านั้นที่จะทำได้

เมื่อพิจารณาในแง่ของพุทธปรัชญาเถรวาทจะพบว่าคำว่า หน้าที่ นั้นตรงกับคำว่า ธรรมะ
 และเมื่อเราปฏิบัติหน้าที่ซึ่งต้องอยู่ภายใต้กรอบของธรรมะมุ่งเน้นผลที่เป็นเสรีภาพแบบใด เราจึงอาจ
 วิเคราะห์ผ่านข้อความว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความ
 ไม่ประมาทให้ถึงพร้อม”^{๑๙๐} จากข้อความนี้เรากำลังโยงข้อเท็จจริงคือเรื่องสังขารว่ามีความเสื่อม กับ
 หน้าที่คือความไม่ประมาท คำว่า สังขารเสื่อมนั้นเป็นเรื่องที่เราเข้าใจได้ แต่การไม่ประมาทนั้นไม่
 จำเป็นต้องมาจากการเห็นว่าสังขารเสื่อมเสมอไป แต่เป็นหน้าที่ทางศีลธรรมสำหรับปุถุชน ฉะนั้น
 หน้าที่ศีลธรรมนี้จึงเกี่ยวโยงกับเป้าหมายของจริยธรรมคือเสรีภาพในโลกนี้คือความสุข

ขณะที่เป้าหมายคือความสุขในที่นี้เป็นตัวระบุถึงหลักศีลธรรม พุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีการ
 วางเกณฑ์การระบุถึงผู้ที่จะต้องเวียนว่ายตายเกิดผ่านการระบุด้วยเป้าหมายคือ “สัตว์เหล่านี้
 ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอริยะเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำ
 ด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ แต่ตายเพราะเขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้
 ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอริยะเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำ
 ด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ แต่ตายเพราะเขาย่อมเข้าถึงสัมมาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ
 เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์”^{๑๙๑} แม้การอธิบายแบบนี้จะเป็น
 เกณฑ์ในการพิสูจน์ความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งดูจะสอดคล้องกับความหมายของการ
 ยืนยันตัวตนแบบทฤษฎีการเกิดใหม่ (reincarnation) เพราะเมื่อเราระบุผลเป็นเรื่องของบุคคล
 เช่นเดียวกับความสุขเป็นเป้าหมายของหน้าที่ทางศีลธรรมจึงต้องระบุด้วยอัตตาเป็นหลัก ซึ่งคำอธิบาย
 นี้ดูจะขัดแย้งกับการวางเป้าหมายแบบนิพพานตามหลักสภาวะธรรม ตามทฤษฎีการเวียนว่ายตายเกิด
 (transmigration) ดังข้อความว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรม
 เหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติทรงสั่งสอนอย่างนี้”^{๑๙๒} คำอธิบายถึง
 การเกิดและความดับในที่นี้ไม่ได้โยงกับเรื่องอัตตา แต่โยงกับขบวนการแบบปฏิจกสมุปบาท (เมื่อสิ่งนี้
 สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับสิ่งนี้จึงดับ) คำว่าธรรมจึงไม่โยงกับหน้าที่ทางศีลธรรม ซึ่งชี้ให้เห็นว่าคำตีความนี้

^{๑๘๙} Carlos J. Moya, The Philosophy of Action : An Introduction, (Cambridge : The Polity Press, ๑๙๙๐), p.10.

^{๑๙๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๗/๑๔๑.

^{๑๙๑} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๙๕/๑๔๑.

^{๑๙๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๖/๕๗.

ถูกระบุด้วยอัตรา แต่ที่จริงแล้วทั้งหมดเป็นกระบวนการที่เป็นกลางไม่ได้ระบุถึงสิ่งที่อยู่ therein เพราะสิ่งนั้น (being) ในคำอธิบายนี้ไม่ได้มีเจตนา (essence) อยู่ภายใน ทำให้การกระทำในแง่หนึ่งเป็นแค่เพียงการกระทำหรือสักแต่ว่าทำ เพราะไม่มีการให้ความหมาย กล่าวคือ เมื่อเราดับเหตุและดับเหตุ นั้นจึงไม่ต้องพูดถึงผล เพราะเมื่อไม่มีเหตุก็ไม่มีผล เช่นเดียวกับการฆ่าสัตว์ของพระจักษุบาลที่ถูกระบุอธิบายว่าเป็นกิริยาที่สักแต่ว่าทำ ซึ่งคำอธิบายนี้เป็นแนวทางการกระทำของพระอริยบุคคล

คำอธิบายแบบนี้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ก็ตรัสรู้เรื่องนี้ ท่านตรัสรู้เรื่องอทิปปัจจยา แต่เรามักจะเรียกเสียว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นความหมายเฉพาะเรื่องความทุกข์ของสิ่งมีชีวิต แต่ถ้าพูดว่า อทิปปัจจยา ความหมายมันกว้างหมดเลย จะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตอะไรก็ตาม มันตกอยู่ใต้อำนาจของกฎที่ว่า เพราะสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้สิ่งนี้จึงมี ปรมัตถธรรมจะนำไปที่นั่น ไม่มีทางที่จะผิด คือว่ามันจะไม่เป็นฝ่ายบวกหรือฝ่ายลบ มันเป็นทางสายกลางของมันเป็นไปอย่างนั้น นี่เรียกว่ากฎธรรมชาติแท้ๆ ถ้าว่า บวก มันก็มีคนหรือตายแล้วเกิดเป็นต้น ถ้า ลบ มันก็ไม่มีคน ตายแล้วไม่เกิดเป็นต้น แต่ว่ากฎอทิปปัจจยา มันมีแต่สิ่งนี้ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ เป็นไปอย่างนั้น แล้วคนเอาไปบัญญัติเอาเองว่า นี่เป็นสุข นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นได้ นี่เป็นเสีย นี่เป็นกำไร นี่ขาดทุน นั่นเป็นความโง่ของคนของคนต่างหาก กฎอทิปปัจจยา เขามีตายตัวเฉียบขาดตามธรรมชาติ ความรู้ปรมัตถ์ต้องไปให้ถึงนั้น รู้จนไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่ใช่สัตว์บุคคล แล้วก็ไม่ใช่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล คือไม่ได้ปฏิเสธจนไม่มีอะไรเลย แล้วก็ไม่ได้ยืนยันว่ามีอะไรอยู่อย่างตายตัว มีแต่กระแสของความเปลี่ยนแปลงปรุงแต่ง ถ้ามาถึงนี้แล้วก็เรียกว่า รู้อย่างที่พระพุทธเจ้ารู้ แล้วก็ดับทุกข์ได้ เป็นสิ่งสูงสุดที่ต้องเคารพ คือกฎอทิปปัจจยา เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้วก็ควรจะพอใจ มีความสุขชอบในตัวเอง^{๑๙๓}

สรุปความได้ว่า การทำดีหรือชั่วนั้นถูกระบุด้วยเป้าหมายในหน้าที่ ซึ่งในที่นี้ถูกระบุด้วยความสุขในโลกคือ สுகติ โลก สวรรค์ ซึ่งเกิดจากการมีกายสุจริต สัมมาทิฐิ เป็นต้น เป็นการยืนยันตัวตนแบบทฤษฎีการเกิดใหม่ (reincarnation) โดยคำอธิบายของพุทธปรัชญาเถรวาทนี้เน้นไปที่ปุถุชนเป็นหลัก ขณะที่คำอธิบายอีกส่วนคือการเน้นเป้าหมายแบบนิพพานคือความดับทุกข์ ตามคำอธิบายของทฤษฎีการเวียนว่ายตายเกิด (transmigration) ซึ่งไม่ถือว่ามิตัวตนอยู่ในนั้น แต่เน้นไปที่ระบบหรือหลักปฏิจจสมุปบาทเท่านั้นที่มีอยู่จริง และบุคคลประพาสตามหลักหน้าที่ทางศีลธรรมคือพระอริยบุคคล แต่พุทธทาสภิกขุอธิบายโดยมองว่าการไม่มีตัวตนนั้นอาศัยความเข้าใจในชีวิตที่ไม่มีตัวตนในโลกนี้ซึ่งเข้าใจได้ทั้งในแง่ปุถุชนและพระอริยบุคคล

๔.๔ บทสรุป

^{๑๙๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือพุทธบริษัท หลักการ กฎเกณฑ์ที่ชาวพุทธควรรู้, กรุงเทพมหานคร : , ๒๕๔๘, หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

จากการศึกษาพบว่า การอธิบายอาตมันในปรัชญาอินเดียตามคัมภีร์พระเวทนั้นเพื่อยืนยันการมีอยู่ของตัวตน (อัตตา) เพราะมีความอยู่ที่เป็นเป้าหมายอยู่แล้วว่าอาตมันนั้นมีตัวตน และการยืนยันเกี่ยวกับเรื่องกรรมและผลกรรมที่ติดไปกับอาตมันเพื่อเกิดใหม่ ซึ่งเป็นเหตุผลจำเป็นประการสำคัญในการยืนยันตัวตนเดิมในร่างใหม่นั้นด้วย

สำหรับพุทธทาสภิกขุซึ่งเป็นนักคิดในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้อธิบายเพื่อขยายความถึงหลักอิทัปปัจจยตาและกฎปฏิจจสมุปบาท เพื่อยืนยันความมีตัวตน (อัตตา) ในระดับโลกียะและเพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องหน้าที่ศีลธรรมที่ปฏิบัติได้ การอธิบายความมีตัวตนด้วยกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าการมีตัวตนดังกล่าวนั้นมีเพียงชั่วขณะเท่านั้น และสามารถดับลงได้ด้วยการไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่คิดว่ามีตัวกูของกู เรียกว่ารู้เท่าทันอวิชชา ไม่อยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส ตัณหา และอุปาทานทั้งหลายลงได้ จิตวิญญานนั้นจึงสู่ความเป็นอนัตตา (ไม่มีตัวตน) หลุดพ้นจากพันธนาการ สะอาดและบริสุทธิ์ สำหรับการไม่มีตัวตนใน

ในทัศนะของผู้วิจัยมีมุมมองในเรื่องนี้ว่า แนวคิดของพุทธทาสภิกขุ เป็นแนวคิดที่ส่งเสริมให้เกิดพันธะต่อหน้าที่ในการกระทำความดี เพราะการกระทำกรรมดีจะทำให้เห็นผลและรับผลได้ในปัจจุบัน ไม่ต้องรอการกระทำความดีเพื่อให้ได้รับผลการกระทำความดีนั้นแบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่ไกลตัวของคนในสังคมยุคปัจจุบัน การกระทำต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการกระทำจะขึ้นเพื่อศีลธรรมหรือเพื่อหน้าที่ก็ตาม ในความเป็นจริงอาจจะใช้ไม่ได้ผลเท่าใดนักกับสถานการณ์ปัจจุบัน เพราะอำนาจของกิเลส ตัณหา อุปาทาน และการครอบงำของอวิชชาที่ยิ่งใหญ่เกินกว่ามนุษย์ทั้งหลายจะก้าวข้ามได้พ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้นๆ นั่นเอง